

УДК 347.447

К. М. Левандовські

аспірантка

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

кафедра цивільно-правових дисциплін

Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПОНЯТТЯ СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ПРАВОВА ПРИРОДА

В статті досліджуються поняття та правова природа субсидіарної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, субсидіарна відповідальність, субсидіарні зобов'язання.

У вітчизняній літературі цілком виправданим є те, що проблемам юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової зокрема приділяється багато уваги, оскільки саме юридична відповідальність є одним із засобів забезпечення та укріплення законності та правопорядку в суспільстві.

Початок 90-х років ХХ ст. в Україні ознаменувався появою ринку та переходом до ринкових відносин, що, в першу чергу, було пов'язано з становленням інституту власності. Виникала потреба закріпити в законодавстві засоби захисту власника. Одним із ключових питань було — в якому розмірі та на кого мала покладатись відповідальність у разі невиконання зобов'язань перед власником?

Сьогодні інтереси суспільства та його членів, держави та її громадян врівноважуються за допомогою відповідальності як інструмента соціального управління, що стимулює нормальне функціонування соціальних норм, забезпечує порядок та дисципліну.

Дослідженню поняття відповідальності за радянських часів приділялась увага такими цивілістами, як О. С. Іоффе, М. С. Малєїн, Г. К. Матвєєв, В. О. Тархов та ін. Сьогодні це питання вивчається такими вченими, як І. С. Канзафарова, В. В. Луць, В. Д. Примаєв та ін.

В юридичній літературі зустрічається розуміння відповідальності як реакції на правопорушення [1, с. 130], як “виконання обов'язків на основі державного або дорівняного до нього громадського примусу” [2, с. 85]. С. С. Алексєєв додає, що даний обов'язок виявляється у тому, що правопорушник зазнає негативні наслідки “особистого або майнового порядку” [3, с. 182]. Відповідальність визначають і як санкцією “за правопорушення, яка викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення додаткових цивільно-правових обов'язків” (О. С. Іоффе) [4, с. 97], і як обумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з

другого — здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників (І. С. Канзафарова) (12, с. 4) тощо.

Слід зазначити, що більшість наукових праць з означеної проблематики присвячена загальним питанням цивільно-правової відповідальності (визначенню її поняття, умов, видів тощо). Питання ж субсидіарної відповідальності як такої в науці цивільного права, на наш погляд, досліджувались лише фрагментарно.

Мета даної статті полягає у визначенні поняття та правової природи субсидіарної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності.

Інститут додаткової (субсидіарної) відповідальності з'явився ще в римському праві. Так, у відносинах поруки поручитель відповідав лише у разі неотримання кредитором повної сплати від основного боржника. В цій ситуації поручитель був додатковим боржником. Проте Д. Д. Грімм мав іншу думку стосовно цього питання. Він конструював відповідальність третьої особи за іншу особу як солідарну, оскільки підвладний несе відповідальність нарівні з домовладикою [5, с. 275-276]. Іншої думки дотримувався І. Б. Новицький, який доводив, що відповідальність домовладика за “підвладного” є додатковою та “не завжди в повному обсязі” [6, с. 85].

В деліктних правовідносинах на прикладі ноксальної відповідальності можливо віднайти прообраз субсидіарної відповідальності. Д. В. Дождев розуміє ноксальну відповідальність як своєрідну *obligatio rei*, при якій об'єктом реальної гарантії виступала істота, що завдала збитки: господар мав відшкодувати збитки, аби не втратити раба чи тварину, які підлягали видачі потерпілому. На таких же принципах відповідав домовладика і за шкоду, завдану підвладним [7, с. 69]. Із ноксальної відповідальності також виявляється, що домовладика відшкодовував збитки за шкоду, завдану сином чи дочкою.

Ще в 20 рр. ХХ ст. в СРСР серед вчених розгорнулася дискусія щодо субсидіарної відповідальності треста по боргах підприємств, які входять до нього [8, с. 333-358]. Субсидіарний характер відповідальності батьків за неповнолітнього віком від 15 до 18 років, у випадку відсутності власного майна чи заробітка, та відповідальність поручителя, у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником, передбачався Цивільним кодексом УРСР 1963 р. Єдності поглядів щодо проблеми, яка розглядається, не спостерігалось на протязі усього радянського періоду.

Як конструкція субсидіарного зобов'язання традиційно розглядаються правовідносини, в яких, з одного боку, є кредитор, а з іншого — основний та субсидіарний боржник. Згідно зі ст. 619 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) субсидіарна відповідальність — це відповідальність однієї особи (субсидіарного боржника) додатково до відповідальності іншої (основного боржника). Додаткова відповідальність настає у випадках, передбачених законом, іншими правовими актами та умовами зобов'язань. Її можна кваліфікувати як договірну, виходячи з договірних відносин; деліктну — в результаті завдання шкоди; статутну — у разі притягнення до відповідальності учасників (власників) юридичних осіб.

Наприклад, згідно із ч. 2 ст. 1043 ЦК України управитель несе субсидіарну відповідальність за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненям ним управління, якщо вартості майна, переданого в управління, недостатньо для задоволення вимог кредиторів.

Субсидіарна відповідальність управителя, встановлена частиною другої зазначеної статті, настає також у разі вчинення правочинів з перевищенням наданих йому повноважень або встановлених обмежень, за умови, що треті особи, які беруть участь у правочині, доведуть, що вони не знали і не могли знати про перевищення управителем повноважень або встановлених обмежень. У цьому разі установник управління може вимагати від управителя відшкодування завданих ним збитків.

На іншому прикладі, зокрема положеннях ст. 1179 ЦК України, субсидіарну відповідальність можна кваліфікувати як деліктну. Згідно із ч. 2 зазначеної статті у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Норма ч. 3 ст. 1179 ЦК України встановлює, що обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди.

Досить часто в юридичній літературі субсидіарна відповідальність розглядається як відповідальність у зобов'язаннях з множиною осіб (нарівні з частковими та солідарними зобов'язаннями). Проте не можна погодитись з тим, що субсидіарні зобов'язання можуть укладатися в таку правову модель.

Субсидіарні зобов'язання слід відмежовувати від інших зобов'язань з множиною осіб, зокрема від часткових та солідарних зобов'язань. Зміст зобов'язання полягає в тому, що зобов'язана особа повинна *dare, facere, praestare*: дати, зробити, понести відповідальність. [9, с. 252] Простим випадком зобов'язання, з точки зору кількості його учасників, є той, в якому беруть участь один кредитор (*creditor — reus stipulandi*) і один боржник (*debitor — reus promittendi*).

Виходячи з загального правила, особливість часткових зобов'язань полягає в тому, що як кожний з кредиторів має право вимагати виконання, так і кожний з боржників виконує своє зобов'язання лише в певній частці. При солідарній відповідальності боржників кредитор має право вимагати виконання як від усіх боржників одночасно, так і від будь-якого з них окремо, при чому як повністю, так і у певній частині.

На практиці часто виникає питання про допущення пред'явлення кредитором позовних вимог одночасно до основного та додаткового боржників.

Таким чином, субсидіарна відповідальність може помилково трансформуватися в солідарну.

Правова природа субсидіарної відповідальності полягає в тому, що субсидіарна відповідальність додаткового боржника настає у випадках неостатності майна основного боржника, встановленого в судовому порядку.

Розмежування різних видів відповідальності (солідарної, основної, субсидіарної) з правом вибору відповідача з декількох альтернативних боржників необхідно для встановлення більш чітких, конструктивних рішень в законодавстві. Змішування цих інститутів може призвести до появи суперечливих правових норм.

Субсидіарна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності володіє багатьма її характеристиками. Водночас їй притаманна низка своїх особливостей та ознак.

Цивільне законодавство передбачає можливість добровільного виконання обов'язків. У разі відмови від добровільного виконання обов'язку відповідальність реалізується в примусовому порядку.

Державний примус є характерною ознакою цивільно-правової відповідальності. Хоча раніше більше уваги приділялося суспільному осудженню поведінки правопорушника. Особливістю цивільно-правової відповідальності є застосування майнових санкцій. Тягар несприятливих наслідків несе або основний, або субсидіарний боржник.

Юридична відповідальність має попереджувальне та виховне значення. І сам факт існування відповідальності за визначені дії вже впливає на особистість. Однак останнім часом намітилася тенденція до зниження превентивної функції цивільно-правової відповідальності.

Превентивна функція виконує свою роль за умови, що відшкодування шкоди (збитків) зменшить майно особи, яка завдала шкоди [10, с. 44]. Сам факт, що несення тягара відповідальності у формі відшкодування збитків значно зменшить майно субсидіарного (додаткового) боржника, сприяє вихованню його більш серйозного ставлення до своєї діяльності та підвищує уваженість прийнятого рішення. Проте не слід переоцінювати значення превентивно-виховної функції субсидіарної відповідальності, оскільки відповідальність додаткового боржника не завжди заснована на його вині.

Цивільно-правова відповідальність виражається в зазнаванні особою, на яку покладається відповідальність, певних обтяжень, позбавлень. Всі ці несприятливі наслідки своєї поведінки боржник відчуває під примусом. Отже, цивільно-правова відповідальність здійснює також функцію репресії. Проте постає питання про роль репресивної функції саме субсидіарної відповідальності. Аналіз правових норм, присвячених регулюванню субсидіарної відповідальності, дозволяє зробити висновок, що відповідальність додаткового боржника часто настає незалежно від наявності його вини.

Особливістю цивільно-правової відповідальності в сучасний період є посилення її компенсаційної функції в порівнянні з її репресивною функцією. "В той час як кримінальне право цікавиться в першу чергу та майже виключно правопорушником, цивільне право зосередилося на потерпілому,

прагне ліквідувати наслідки завданої шкоди, відновити порушений стан майна потерпілого” [11, с. 45–46]. Стягнення з особи, що завдала шкоди, відповідної винагороди компенсує втрати потерпілої сторони, відновлює її майнову сферу. Саме існування субсидіарного (додаткового) боржника вже гарантує інтереси потерпілої сторони.

Таким чином, можна говорити, що на даний момент в системі цивільних правовідносин існує міцна правова база, яка забезпечує достатній захист власника в процесі його господарської діяльності. Проте, нарівні з цим, інститут субсидіарної відповідальності, в тому тлумаченні, в якому він розглядався в радянському праві, не до кінця розкриває значущість і повноту правової природи субсидіарної відповідальності.

Доцільність виокремлення субсидіарної відповідальності в межах системи права України все частіше нагадує останнім часом про себе, оскільки має важливе значення для учасників комерційного обігу.

Отже, можна зробити висновок, що субсидіарна відповідальність — це вид цивільно-правової відповідальності, яка настає у випадках невиконання або неналежного виконання зобов’язань основним боржником внаслідок його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна та при якій обов’язок щодо виконання такого зобов’язання (повністю або у певній частині) покладається на субсидіарного (додаткового) боржника.

З метою подальшої розробки обраної теми можна дослідити такі напрямки, як історія розвитку субсидіарної відповідальності в цивільному праві, види субсидіарної відповідальності, застосування субсидіарної відповідальності в Україні та інших країнах тощо.

Література

1. Малєин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. — М., 1985.
2. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. — М.: Юрид. лит., 1976.
3. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. Вып. 2. — Свердловск, 1964.
4. Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975.
5. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. — СПб, 1914.
6. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права. — М., 1972.
7. Дождев Д. В. Основание защиты владения в римском праве. — М., 1996.
8. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве. — М., 1947.
9. Римское частное право: Учебник / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. — М.: Юрист, 2003.
10. Варкалло В. Ответственность по гражданскому праву (возмещение вреда — функции, виды, границы). — М., 1978.
11. Черепяхин Б. Б. Об ответственности за вред, причиненный правомерной деятельностью // Правоведение. — 1994. — № 5-6.
12. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. — К.: ІДП НАНУ, 2007. — 37 с.

Е. Н. Левандовски

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра гражданско-правовых дисциплин
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПОНЯТИЕ СУБСИДИАРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ЕЕ ПРАВОВАЯ ПРИРОДА

Резюме

В статье исследуется субсидиарная ответственность как вид гражданско-правовой ответственности и определяется ее понятие. Проведено разграничение понятий субсидиарной, солидарной и долевой ответственности. Проанализирована правовая природа субсидиарной ответственности.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, субсидиарная ответственность, субсидиарные обязательства.

E. N. Lewandowski

Odessa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Civil Law Disciplines
Frantsuzskiy Boulevard 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

THE CONCEPTION OF SUBSIDIARY RESPONSIBILITY AND ITS LEGAL NATURE

Summary

The article studies subsidiary responsibility as type of civil responsibility and opens its conception. It is drawn differentiation between the conceptions of subsidiary, solidary and partial. The legal nature of subsidiary responsibility is analyzed.

Key words: civil responsibility, subsidiary responsibility, subsidiary obligation.